

BUHÂRÎ'DE MÜŞÂKELE SANATI: İBN HACER ÖRNEĞİ

THE ART OF MUSHAKALA İN BUKHARİ: THE EXAMPLE OF IBN HAJAR

Geliş Tarihi: 16.06.2023 Kabul Tarihi: 25.08.2023

✉ HIZIR YAĞCI

DR. ÖĞR. ÜYESİ

TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0003-3394-7797

hiziryagci1@hotmail.com

ÖZ

Müşâkele sanatı, üslub olarak Câhiliye dönemi şiirlerinde kullanılmıştır. Kur'an ve hadislerde de çokça örneği bulunan bu sanat; anlamı vurgulamak, dinleyicinin dikkatini çekmek, bazen de lafızlar arasında uyum sağlamak için kullanılmaktadır. Âyet ve hadislerde geçen hayâ etmek, usanmak, tuzak kurmak, hicvetmek, gibi duygu ve fiillerin zahiri anlamıyla Allah'a nispet edilmesi olumsuz birtakım sonuçlara neden olmaktadır. Nitekim bazı art niyetli kişilerin bu ifadelerin kullanımında müşâkele üslubunu göz ardı ederek Allah'ı; tuzak kuran ve hilekâr olmakla niteledikleri görülmektedir. Diğer yandan âyet ve hadislerdeki bu belâgat özelliğini bilmeyen kişilerin de antropomorfik bir Allah inancı geliştirme tehlikesi söz konusudur. Nitekim İslâm tarihinde bu durumun birtakım kelâmî problemlerin ortaya çıkmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada hadislerde geçen müşâkele sanatı örnekleri üzerinde durulmuş, kaynak olarak Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-şâhih* adlı eseri seçilmiş ve bu esere İbn Hacer'in yazdığı *Fethu'l-bârî* adlı şerhindeki müşâkele sanatına yönelik tespitleri konu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, İbn Hacer, Müşâkele, Bedî', Belâgat.

ABSTRACT

The art of mushakala was used as a stylistic device in the poetry of the Jahiliyya period. This art, of which there are many examples in the Qur'an and the hadiths, is used to emphasise the meaning, to attract the listener's attention and sometimes to harmonise the words.

Attributing feelings and actions such as shame, boredom, trapping, satire, etc. mentioned in verses and hadiths to Allah in a literal sense leads to a number of negative consequences. In fact, it is observed that some people with malicious intentions have referred to Allah as the one who sets traps and deceives, ignoring the style of mushakala in the use of these expressions. On the other hand, there is a danger that people who are not aware of this eloquence in verses and hadiths may develop an anthropomorphic belief in Allah. In fact, it is understood that this situation led to the emergence of a number of theological problems in Islamic history. In this study, the examples of the art of mushakala in the hadiths are highlighted, Bukhari's al-Jami al-Sahih is selected as a source, and Ibn Hajar's findings on the art of mushakala in his commentary on this work, Fath al-bari, are discussed.

Keywords: Hadith, Buhari, Ibn Hajar, Mushakala, Badi', Rhetoric.

SUMMARY

It may not always be possible to determine the intended meaning from the outward appearance of religious texts. Sometimes the intended meaning can be achieved by interpretation, and rhetoric is necessary in order to be able to do the interpretation. It is understood that *mushakala*, one of the *badi'* arts of rhetoric, plays an important role in determining the intended meaning of the Qur'an and Sunnah/Hadith. *Mushakala*, which in the dictionary means two things that are similar in form, is used as a style in the poetry of the Jahiliyya period. This art, of which there are many examples in the Qur'an and the hadiths, is used to emphasise the meaning, to attract the listener's attention, and sometimes to harmonise the words. For some reasons such as the formation of concepts related to rhetoric later than other Islamic sciences, this art in the first periods; punishment was met with the concepts of reaction, *mâvece*, *istiara* and *istidrâc*. One of the most important contributors to the conceptualisation of this art is *Zamakhshari*, who is known for his works on Arabic language and literature as well as his exegesis. *Ibn Atiyya*, who lived in the same century, also included this art in his *tafsir*. Later, although *Fahr al-Din al-Razi* was one of those who frequently resorted to this art in the interpretation of some difficult and *mushabih* expressions in the Qur'an, he found his place among the *badi'* arts belonging to the science of rhetoric with *Saqqaqi* and defined that *mushakala* as "to sing something (not in one's own words) with another wording because it occurs while speaking". On the other hand, *Khatib al-Qazwini*, one of the Arab theorists of rhetoric who came after him, developed the types of *mushakala* by including it in the definition, such as "to mention something with a different wording because it is considered as a verification or discretion during the speech".

Attributing feelings and actions such as shame, boredom, trapping, satire, etc. mentioned in verses and hadiths to Allah in a literal sense leads to a number of negative consequences. In fact, it is observed that some people with malicious intentions have referred to Allah as the one who sets traps and deceives, ignoring the style of *mushakala* in the use of these expressions. On the other hand, there is a danger that people who are not aware of this eloquence in verses and hadiths may develop an anthropomorphic belief in Allah. In fact, it is understood that this situation led to the emergence of a number of theological problems in Islamic history. Without paying attention to the ontological difference between Allah and human, literal approaches have led to the emergence of schools such as *musabbiha*. In this study, attention has been drawn to the examples that may lead to such a thought. For example, it is stated in a hadith: "While the Messenger of Allah (saw) was sitting in the mosque with the people, three people came to the mosque. The two of them turned towards the Prophet, and one of them left. These two people waited in the presence of the

Messenger of Allah (saw). When someone saw an available seat, he immediately sat there. The other sat behind. The third turned and left. When the Messenger of Allah (saw) finished his speech, he said: “Shall I inform you of the situation of these three people? Someone took refuge in Allah, and Allah took him under his protection. The other was ashamed, and Allah was ashamed of him. The third turned away, and Allah turned away from him.” There is a mushakala style in the expression فَأَوَاهُ اللَّهُ إِلَى اللَّهِ، فَأَوَاهُ اللَّهُ in this hadith. For to protect or to shelter is unthinkable concerning Allah. For this reason, the expression فَأَوَاهُ اللَّهُ means that Allah intends good for that person. In addition, there is the art of argumentation in the expression فَاسْتَحْيَا اللَّهُ مِنْهُ فَاسْتَحْيَا، Because the feeling of shame is a state of change that occurs as a result of condemnation. Such a thing can never be thought about Allah (swt). For this reason, it is a metaphor for Allah here to mean “not punishing” him. There is also the art of comparison among the expressions فَأَعْرَضَ، فَأَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ used about the third person in the hadith. Because the expression to turn one’s face has the meaning of turning to another direction. This meaning is unthinkable for Allah (swt). For this reason, the meaning of wrath, which is necessary to turn away, is meant. That is, Allah punished that person for the crime he committed.

Moreover, it seems possible to reject the hadiths on the grounds of irrationality with a superficial approach, believing that these acts cannot have a religious basis, without considering the existence of a literary wit. Therefore, it is understood that it is essential to consider literary arts like mushakala when interpreting hadith. In this study, the examples of the art of mushakala in the hadiths are highlighted, Bukhari’s al-Jami al-Sahih is selected as a source, and Ibn Hajar’s findings on the art of mushakala in his commentary on this work, Fath al-bari, are discussed. While there is a considerable amount of work on literary reflections on the translations of the Qur’an, it is not possible to speak of the same amount of work on the hadiths. Therefore, it seems that the studies to be done in this field will contribute to the correct understanding and interpretation of the hadiths, as well as to the correct translation of the hadiths into our language.

In this study, Ibn Hajar, who lived at a time when the process of conceptualising the art of mushakala had been completed, used the art of mushakala in understanding and interpreting the hadiths, and he even considered the absence of the art of mushakala in any sentence or expression as a presumption in understanding and interpreting the hadiths. It can be understood from the thoughts that he has put forward about the fact that it is men and not women who carry it. However, in this study, which deals with all the examples of mushakala identified by Ibn Hajar in Fath al-bari, it cannot be said that he has touched on all the uses of the art of mushakala in Bukhari. Furthermore, it is clear from his statements that he describes this art as a figurative metaphor and allegory.

GİRİŞ

Kur'an ve Sünnet'in doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanabilmesi için Arap dili kurallarına vakıf olunmasının gerekliliği izaha muhtaç bir durum değildir. Bu münasebetle Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451), Hz. Peygamber'in sözlerinin Arapça olması sebebiyle, hadisle meşgul olan kimselerin bu dili hakikat, mecaz, kinaye, sarîh, umum, husus, mutlak, mukayyed, mahzûf, muzmar, mantûk, mefhûm, iktiza, işaret, ibare, delâlet, tenbih ve ima gibi yönleriyle bilmesi gerektiğine dikkat çektiği görülmektedir.¹

Bu çalışmada Buhârî'nin *el-Câmi 'u's-şâhih* adlı eserine İbn Hacer'in yazdığı *Fethu'l-bârî* adlı şerhte müşâkele sanatına yönelik tespitleri araştırılacaktır. Kur'an ile Arap Dili ve Belâgatı alanlarında bu sanatı konu edinen bazı çalışmalar yapılmışsa da hadis alanında müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bu sebeple adı geçen şerhte bu sanatın tespit edilmesi, hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasında müşâkele sanatı gibi edebî sanatları göz önünde bulundurmanın gerekliliğine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Zira Kur'an ve Sünnette/hadislerde müşâkele örneklerinin önemli bir bölümü unutmak, tuzak kurmak, hayâ etmek, usanmak, hicvetmek ve kötülük yapmak gibi zahiri mananın Allah'a nispet edilmesi mümkün olmayan fiillerin müşâkele üslubuyla Allah'a nispet edilmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu edebî üslubu göz ardı eden bazı art niyetli insanların Allah'ı tuzak kuran, hilekâr şeklinde niteledikleri görülmektedir.² Âyet ve hadislerdeki bu belâgat özelliklerini bilmeyen kişilerin ise antropomorfik bir Allah inancı geliştirmesine sebep olması mümkündür. Yahut sathî bir yaklaşımla, akla aykırılık gerekçesiyle hadisleri reddetme yönünde eğilimlerin gelişmesine yol açması da imkân dâhilindedir.

¹ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî el-Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhu Sahihi'l-Buhârî*, thk. eş-Şahât Ahmed et-Tahhân vd. (Kahire: es-Sehhâr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2012), 1/75.

² Bk. Turan Dursun, *Din Bu-1 (Tanrı ve Kur'an)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006), 1/54.

Bu sebeple konunun, müşâkelenin tanımı ve kavramsallaşma süreci, kullanım şekilleri, müşâkele ile ilişkili kavramlar, müşâkelenin unsurları ve İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî*'deki örnekleri başlıklarında ele alınması planlanmıştır.

1. Müşâkelenin Tanım ve Kavramsallaşma Süreci

شكل kökünden مفاعلة kalıbına giren مشاكلة kelimesi sözlükte, iki şeyin biçim yönünden birbirine benzemesi anlamına gelmektedir.³ Çocuk babasına benzediğinde veya onu andırıldığında “شاكل الولد أباه/çocuk babasına benzedi” denir. Bu sanatın terim anlamına kavuşması uzun zaman almıştır. Muallâka şairlerinden Amr b. Kûlsûm'un (ö. 584 veya 600), *أَلَا لَا يَجْهَلَنَّ أَحَدٌ*, “Dikkat edin! Kimse bize karşı bir cahillik yapmasın. Yoksa biz de cahillerin cehaletinden daha fazla bir cahillik yaparız”⁴ şeklindeki ifadeleri Câhiliye döneminde müşâkele sanatının kullanıldığını göstermektedir. Şair burada alacağı intikamı cahillik ifadesiyle dile getirmiştir. Yani cahillik kelimesi ilk geçtiği yerde gerçek anlamda kullanılmış iken, ikinci geçtiği yerde “cahilliğin cezasını vermek” anlamında kullanılmıştır.

Müşâkele üslubunun Kur'ân-ı Kerîm'de örnekleri çokça mevcuttur.⁵ Bu sanatı Allah resulünün hadislerinde de görmek mümkündür. İbn Mesûd'un naklettiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmuştur:

عن ابن مسعود -رضي الله عنه- عن النبي - صلى الله عليه وسلم - قَالَ «إِنَّ الصِّدْقَ يَهْدِي إِلَى الْبِرِّ، وَإِنَّ الْبِرَّ يَهْدِي إِلَى الْجَنَّةِ، وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَصْدُقُ حَتَّى يَكُونَ صِدِّيقًا، وَإِنَّ الْكُذْبَ يَهْدِي إِلَى الْفُجُورِ، وَإِنَّ الْفُجُورَ يَهْدِي إِلَى النَّارِ، وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَكْذِبُ، حَتَّى يُكْتَبَ عِنْدَ اللَّهِ كَذَّابًا»

³ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Beytullah Beyyât (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1992), 304.

⁴ Amr b. Kûlsûm, *Dîvânu Amr b. Kûlsûm*, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb (B.y.: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1996), 78; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî, *el-'İkdi'l-ferîd* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 5/344; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Rebi'u'l-ibrâr* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1992), 5/312. Bu beytin Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâi'ye (ö. 231/846) ait olduğu söylenmişse de bu görüşün isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Bk. Ali Bulut, *Bedî' İlmi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 81.

⁵ el-Bakara 2/14-15, 40, 94, 138, 194; Âl-i İmrân 3/54; en-Nisâ 4/142; el-Mâide 5/64, 116; el-A'râf 7/51, 99, 131; el-Enfâl 8/30, 123; et-Tevbe 9/61, 67, 79; Yûnus 10/21; Hûd 11/38; Nûr 24/45; en-Neml 27/50; es-Secde 32/14; Sebe' 34/15-16; eş-Şûrâ 42/40; el-Câsiye 45/34; Muhammed 47/11.

“Hiç şüphesiz doğruluk iyiliğe, iyilik de cennete götürür. İnsan doğru söylemeye devam ettikçe Allah katında doğru sözlü diye yazılır. Yalan söylemek fanalığa, fanalığa cehenneme götürür. İnsan yalan söylemeye devam ettikçe sonunda Allah katında yalancı diye yazılır.”⁶ Hadiste geçen ikinci اِغْبُدُوا kelimesi müşâkele yoluyla getirilmiştir. Çünkü hidayet, “doğru yola rehberlik etmek” demektir. Hâlbuki burada ikinci defa geçen hidayet kelimesi, günaha dalmaya götürür anlamında kullanılmıştır.⁷

Bedreddin el-Aynî, Ebû Süfyân’ın (ö. 31/652) ticaret için gittiği Şam’da bulunduğu sırada Herakleios (ö. 20/641) ile yaptığı görüşmede böyle bir üslubun kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bu görüşmede Herakleios, Ebû Süfyân’a bazı sorular yönelmiş; bu sorulardan birinde Hz. Peygamber’in kendilerine ne emrettiğini sormuş, Ebû Süfyân da “اغْبُدُوا اللَّهَ وَحْدَهُ /Yalnız Allah’a kulluk edin” diye emrettiğini söyledi. Herakleios, sorduğu soruların cevaplarını aldıktan sonra Ebû Süfyân’a, سَأَلْتُكَ بِمَا يَأْمُرُكُمْ /Sana, size ne emrediyor” diye sordum, sen de فَذَكَرْتَ أَنَّهُ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَعْبُدُوا اللَّهَ /Yalnız Allah’a kulluk etmenizi emrettiğini söyledin” diye karşılık vermişti. Aynî, Herakleios’un bu ifadeleri Ebû Süfyân’dan hikâye ederek müşâkele üslubuyla kullandığını belirtmiştir.⁸

Hız. Ömer (ö. 23/644), teravih namazının cemaatle kılınmasını istediğinde كَانَ عُمَرُ تَصَوَّرَ أَنَّ النَّاسَ يَبِي يَفُولُونَ: هَذِهِ بِدْعَةٌ يَا عُمَرُ /Sanki Ömer insanların ‘Bu bir bid‘attır’ diyeceğini tasavvur etmiş gibiydi de bunun üzerine نِعْمَتٌ /Ne güzel bid‘attır”, demişti diyen Abdülkerim el-Hudayr, burada müşâkele üslubunun kullanıldığını ifade etmiştir.⁹

Ferrâ (ö. 207/822)¹⁰, İbn Kuteybe (ö. 276/889)¹¹, Müberred (ö. 285/898)¹², Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944)¹³, Rummânî (ö.

⁶ Buhârî, “Edeb”, 69.

⁷ Molla Gürânî, *el-Keşşerü'l-cârî*, thk. Ahmed Azv İnâye (Beyrut: Dârü İhyâ-i Tûrâsî'l-Arabî, 2008), 9/466.

⁸ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/95.

⁹ Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hamd el-Hudayr, *Şerhu'l-Muvattâ*, 18/6.

¹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ', *Me'âni'l-Şur'ân*, 117.

¹¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü müşkilü'l-Şur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Dârü't-Türâs, 1973), 275-279.

¹² Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâfî, *Mâ ittefeka lafzuhû ve ihtelefe ma'nâhü mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Muhammed Süleyman Ebû Ra'd (Küveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1988), 57-59.

¹³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 1/490.

384/994)¹⁴ ve Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)¹⁵ gibi birçok kimse bu üslubu ceza, mukabele, müzâvece, istiare, istidrâc gibi kavramlarla karşılamıştır. Daha sonra “İmâmü'n-nühât” diye anılan, Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı olan Abdülkâhîr el-Cürçânî'ye (ö. 471/1079) nispet edilen Dercü'd-Dürer/Dürcü'd-Dürer adlı tefsirde bu sanattan bahsedilmekle¹⁶ birlikte eserin Cürçânî'ye aidiyeti tartışmalıdır.¹⁷

Bu sanatla ilgili kavramsallaşma sürecine katkı sağlayan önemli şahsiyetlerden biri de Zemahşerî (ö. 538/1144) olmuştur. Tefsirinde Bakara sûresindeki “Allah, bir sivrisineği, hatta onun da ötesinde bir varlığı örnek olarak vermektan çekinmez. İman edenler onun, Rablerinden (gelen) bir gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Küfre saplananlar ise, “Allah, bu örneği vermekle neyi kastetmiştir?” derler. (Allah) onunla birçoğunu saptırır; birçoğunu da doğru yola iletir. Onunla fasıklardan başkasını saptırmaz”¹⁸ âyetinde olduğu gibi müşâkeleye, bazen mukabele dediği anlaşılmaktadır. Zemahşerî burada kâfirlerin, “Muhammed'in Rabbi sinekleri, örümceği örnek olarak vermektan utanmıyor mu?” demelerinin mümkün olduğunu belirtmiş, böylece onların sorusunda bulunan kelimelerle cevap verilmiş olduğundan mukabele üslubu kullanıldığını dile getirmiştir. Bu üslub hakkında yaptığı, “Cevabı, şekil bakımından soruya uygun olarak getirmektir ki Arapların öteden beri kullandıkları harika bir sanattır”, şeklindeki açıklamaları ile Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) aşağıdaki dizelerinde de aynı sanatın bulunduğunu ifade etmiş olması, müşâkelenin terimleşme serüvenine yaptığı katkının bir örneği olarak görülebilir.

¹⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî, *en-Nuket fi i'câzi'l-Kur'an (Selâsü Resâil fi i'câzi'l-Kur'an: li'r-Rümmanî ve'l-Hattabi ve Abdülkâhîr el-Cürçânî)*, thk. Muhammed Halefullah Ahmed vd. (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1976), 99-100.

¹⁵ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed, el-Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi l-'arüz ve l-kavâfi*, thk. Hassânî Hasan Abdullah (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1994), 199-200.

¹⁶ Ebü Bekr Abdülkâhîr b. Abdîrrahmân b. Muhammed, el-Cürçânî, *Dercü'd-dürer fi tefsiri l-'âyi ve ş-süver*, thk. Tal'at Salâh el-Ferhân - Muhammed Edîb Şekür Emrîz (Ammân: Dârü'l-Fikr, 2009), 2/46.

¹⁷ Bu konu ile ilgili yapılan bir çalışmada araştırmacı nihai bir sonuca ulaşamadığını, ancak eserin Cürçânî'ye ait olmadığına yönelik bulguların daha güçlü olduğunu ifade etmiştir. Bk. Soner Aksoy, “Abdülkâhîr el-Cürçânî'ye Nispet Edilen *Dürcü'd-Dürer* İsimli Tefsirin Aidiyetine Dair Bir İnceleme”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), 118. Bu tefsirde müşâkele konusundan bahsedilip bu sanatın kullanımına örnek olarak yukarıda Amr b. Külsüm'e ait olan şiire de yer verilmiş iken, müellifin *Esrârü'l-belâğa* ve *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eserlerinde bu sanattan hiç bahsedilmemesi adı geçen tefsirin Cürçânî'ye ait olmadığına delilleri arasında düşünülebilir. Bu sebeple iki baskısı yapılan eserin yazarını tespit için daha ikna edici çalışmalara ve güçlü bulgulara ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, bu tefsiri tahkik eden muhakkikler de eserin Abdülkâhîr el-Cürçânî'ye ait olduğuna dair kesin bulgulara ulaşamadıklarını belirtmişlerdir. Cürçânî, *Dercü'd-dürer*, 15-21.

¹⁸ el-Bakara 2/26.

مَنْ مُبْلَغُ أَفْنَاءِ يَغْرُوبُ كُلُّهَا ... أَتَى بَنِيَّ الْجَارِ قَبْلَ الْمَنْزِلِ؟

Ya 'rub kabilesinin gariplerine kim haber verecek

*Benim evden önce komşu bina ettiğimi/seçtiğimi*¹⁹

Beyitteki “bina etmek” ifadesi sarahaten tekrar edilmemiş, قَبْلَ بِنَاءِ الْمَنْزِلِ şeklinde takdir edilmiştir. اِنْتَقَيْتُ/اخْتَرَيْتُ fiili de seçtim anlamında kullanılmıştır.²⁰ Zemaşşerî'nin anlattığına göre, adamın biri Kādî Şüreyh'in (ö. 80/699) huzuruna şahitlik etmeye gelmiş, Kādî Şüreyh şahitlik etmeye gelen o kişiye “Sen şahitlik konusunda pek cömertsin yani ikide bir şahitlik etmeye geliyorsun” demiş. Adam da “Ama şahitlik de bana hiç cimri davranmıyor” diye karşılık verince Kādî Şüreyh, “Seni yetiştiren memleketine helal olsun!” diyerek adamın şahitliğini kabul etmiştir. Şüreyh'in huzurunda şahitlik etmeye gelen kişinin “Şahitliğin cimri olmaması” şeklinde bir ifade kullanmasını mümkün kılan müşâkele sanatıdır. Eğer “Şahitliğin cömertliği” ifadesi olmasaydı, “Şahitliğin cimriliği” ifadesi de olmazdı.²¹ Zemaşşerî, aynı sûredeki “Allah'ın boyasıyla boyandık. Allah'tan daha iyi boyası olan kim vardır? Biz yalnız O'na ibadet edenleriz”²² âyetindeki صِبْغَةَ اللَّهِ terkinin müşâkele üslubuyla zikredildiğini belirtmektedir. Ağaç diken bir kimseye, kaliteli insan yetiştiren birini kastederek ‘Falancanın diktiği gibi dik’ demek gibi bir üslup kullanıldığını ifade etmiştir.²³ Zemaşşerî, Mâide sûresindeki “Allah: Ey Meryem oğlu İsâ! insanlara, Allah'ı bırakıp beni ve anamı iki ilah edin, sen mi söyledin? dediğinde, İsâ da şöyle diyecek: Hâşâ! Seni tenzih ederim. Gerçek olmayan bir şeyi söylemem, söz konusu olamaz. Hem ben onu söylemiş olsaydım, elbette sen bunu bilirdin. Sen benim içimde olanı bilirsin, ama ben senin zatında olanı bilemem. Şüphesiz ki gaybları hakkıyla bilen yalnızca sensin”²⁴ âyetinde de müşâkele bulunduğunu söylemiş ve buradaki في نفسي ‘ye mukabil في نفسك kullanıldığına da dikkat çekmiştir.²⁵ Bazen de müşâkele yerine mücâveze kavramını kullandığı görüle de²⁶ Zemaşşerî ayetlerde geçen müşâkele sanatına²⁷ dikkat çekmiştir. Aynı dönemde yaşayan İbn Atıyye el-Ende-

¹⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmi'zi't-tenzil ve 'uyûni'l-e-kâvil fî vücihi't-te'vil* (Beyrut: Darü'l-Küttâbi'l-Arabî, 1987), 1/113.

²⁰ Bulut, *Bedî' İlmi*, 82.

²¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/113.

²² el-Bakara 2/138.

²³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/196.

²⁴ el-Mâide 5/116.

²⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/694.

²⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/644.

²⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 2/599, 719; 3/247, 313, 576; 4/133.

lûsî'nin (ö. 541/1147) de *اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ* / *Allah onlarla alay eder*²⁸ ayetindeki istihzanın, günahlarına karşılık Allah'ın münafıkları cezalandırması anlamında olduğunu ve Arapların bu üslubu çokça kullandığını belirterek yukarıdaki Amr b. Kûlsûm'un şiirini bu kullanıma örnek vererek herhangi bir tanımlama yapmasa da müşâkele sanatını kastettiği anlaşılmaktadır.²⁹ Daha sonra Fahreddin er-Râzî de (ö. 606/1210) Kur'ân-ı Kerim'deki bazı müşkil ve müşâbih ifadelerin yorumlanmasında bu sanata sıkça başvuranlardan olmuş³⁰ ve bu sanatı zaman zaman müvâfakatü'l-lafz,³¹ mütâbakatü'l-lafz³² gibi ifadelerle isimlendirmiştir.³³

Müşâkele belâgat ilminin bedî' sanatları arasındaki yerini Sekkâkî (ö. 626/1229) ile bulmuştur. O, müşâkeleyi, "Bir şeyi (kendi lafzı ile değil de) konuşma sırasında geçmesi sebebiyle başka bir lafızla zikretmek" şeklinde tanımlamıştır. Sekkâkî'nin tanımında yer almasa da verdiği örneklerde tahkiki ve takdiri müşâkele örneklerini görmek mümkündür. Mesela, Ebü'r-Raka'mak'ın (ö. 399/1009) *قَالُوا اقْتَرَحْنَا شَيْئًا نُحَدِّثُكَ بِهِ * فَلْتَأْتُبُخُوا لِي* "Bizden bir şey iste de onu sana güzelce pişirelim dediler. Ben de, 'Bana güzelce bir cübbe ve gömlek pişirin' dedim" beyti ile *صِبْغَةَ اللَّهِ* / Allah'ın boyası³⁴ örneklerinden ilkinde tahkiki müşâkele, ikincisinde ise takdiri müşâkele mevcuttur. Kendisinden sonra gelen Arap belâgatî kuramcılarında Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) ise "Bir şeyi, konuşma sırasında tahkiki veya takdiri olarak geçmesi sebebiyle başka bir lafızla zikretmek"³⁵ şeklinde müşâkele türlerini de tanımın kapsamına alarak geliştirmiş, kendisinden sonra gelen belâgat âlimleri tarafından da bu tanım büyük kabul görmüştür.

Müşâkelenin; müşâkel, müşâkil ve alâka olmak üzere üç unsuru vardır:

1. Müşâkel: Konuşma sırasında çoğunlukla önce geçen ve hakiki anlamıyla kullanılan lafızdır.

²⁸ el-Bakara 2/15.

²⁹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/97.

³⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 4/75; 6/480.

³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 3/37; 5/166.

³² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 2/58.

³³ Râzî'nin müşâkele sanatının terimleşme sürecine katkıları için bk. Mehdi Cengiz, "Müşâkele Sanatının Kavramsallaşma Sürecinde Fahreddin er-Râzî", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/2 (2021), 397-419.

³⁴ Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Naîm Zerkûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 424.

³⁵ Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî eş-Şâfîî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 1998), 327.

2. Müşâkil: Musâhabet sebebiyle şekil yönünden müşâkele benzese de anlam bakımından ondan ayrılan ikinci lafızdır.

3. Alâka: Birinci lafzın şekil açısından tekrarlanmasını temellendiren münasebete/sebebe alâka denir.³⁶ Bu üç unsuru bir örnek üzerinden şu şekilde ifade etmek mümkündür. *وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا* “*Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir cezadır*”³⁷ ayetinde geçen birinci سَيِّئَةٌ kelimesi gerçek anlamda kullanıldığı için müşâkel, ikinci سَيِّئَةٌ kelimesi ise şekil yönünden birinci سَيِّئَةٌ kelimesi ile aynı olsa da anlam bakımından farklı olduğu için müşâkildir. Buradaki alâka, ikinci سَيِّئَةٌ kelimesinin birinci سَيِّئَةٌ kelimesi ile aynı sözde beraber geçmesidir. Zira burada ikinci سَيِّئَةٌ kelimesi müşâkele üslubuyla kötülüğün karşılığı anlamında kullanılmıştır ki buna göre kasdedilen mana, “*Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir cezadır*” şeklindedir. Bu hakikat edebi bir kural olarak beyân edilmiştir. Zira hakiki anlamda bir suçun cezasının verilmesi suç değildir. Bir kötülüğün cezasının verilmesi de hakikakette kötülük değildir.³⁸

2. Müşâkele Sanatının Kullanım Şekilleri

Müşâkelenin *وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا* “Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir cezadır”³⁹ ayetinde olduğu gibi kullanımı yaygındır. Ancak bazen bu kullanımın tersi de olabilir. Yani ilk kelime gerçek anlamı dışında kullanılıp müşâkil, ikinci kelime gerçek anlamda kullanılarak müşâkel olmaktadır. Aşağıdaki hadiste böyle bir örnek mevcuttur.

عن عائشة - رضي الله عنها - قالت: كَانَتْ عِنْدِي امْرَأَةٌ مِنْ بَنِي أَسَدٍ. فَدَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقَالَ: «مَنْ هَذِهِ؟» قُلْتُ: فُلَانَةٌ، لَا تَتَّامُ مِنَ اللَّيْلِ، تَذُكُّرُ مِنْ صَلَاتِهَا، قَالَ: «مَهْ، عَلَيْكُمْ مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيقُونَ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا.

Hz. Âişe (ö. 58/678) anlatıyor: “Yanımda Esedoğulları kabilesinden bir kadın bulunduğu sırada Resûlullah içeri girdi ve “Bu kimdir” dedi. Falancadır, geceleri uyumaz, dedim. Âişe kadının kıldığı namazlardan bahsetmeye başladı. Bunu üzerine Hz. Peygamber; “Bırak, yeter! Size gerekli olan gücünüzün yettiği amelleri yapmaktır. Siz usanmadıkça Allah usanmaz”⁴⁰ buyurdu. Hadisteki لَا يَمَلُّ / usanmaz ifadesi Allah’a isnad edilemeyeceğinden gerçek anlamı dışında kullanılmıştır. Yani birinci لَا يَمَلُّ hakiki

³⁶ Adem Yerinde, “Belâgat İliminde Müşâkele Sanatı”, *Usûl İslam Araştırmaları* 30/1 (2018), 18.

³⁷ eş-Şûra 42/40.

³⁸ Vezir Harman, *İbrahim el-Lekânî'nin Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 168.

³⁹ eş-Şûra 42/40.

⁴⁰Buhârî, “Teheccüd” 18; Müslim, “Müsâfirîn”, 220-221; Nesâî, “Kıyâmü'l-leyl”, 17.

anlamda Allah'a isnad edilemeyeceğinden müşâkil, ikinci لَيْمَلْ ise yaygın kullanımın aksine müşâkel olarak gelmiştir.

Müşâkeleyi oluşturan kelimenin açık veya gizli tekrarıyla değil de onunla ilgili bir kelimenin tekrarına dayalı müşâkele türü de vardır. Vehb b. Münebbih'e (ö. 114/732), لَيْسَ إِلَّا اللَّهُ مِفْتَاحُ الْجَنَّةِ؟ / "Lâilaha illallah cennetin anahtarı değil midir?" şeklinde sorulan bir suale şu şekilde cevap vermiştir. قَالَ: بَلَى، وَلَكِنْ لَيْسَ مِفْتَاحُ إِلَّا لَهُ أَسْنَانٌ، فَإِنْ جِئْتَ بِمِفْتَاحٍ لَهُ أَسْنَانٌ فَتُفْتَحُ لَكَ، وَإِلَّا لَمْ يُفْتَحْ لَكَ "Evet. Fakat her anahtarın dişleri vardır. Şayet dişleri olan anahtarı getirirsen kapı sana açılır; yoksa açılmaz."⁴¹ Burada kelime-i tevhid anahtara, ameller de anahtarın dişlerine benzetilmiştir. Yani soruda /مِفْتَاحُ/ anahtar kelimesi geçince cevap cümlesinde onunla ilgili olarak "أسنانٌ/ dişler" kelimesi getirilerek müşâkele yapılmıştır.⁴²

Müşâkele bazen bir harfin başka bir harfe dönüşümü ile meydana gelebilir. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) Ali b. Ebû Tâlib'den (ö. 40/661) naklettiğine göre, Resûlullah (s.a.s.) bir gün (evinden) çıktı ve oturmakta olan bir grup kadınla karşılaştı. "Sizi burada oturtan şey nedir?" diye sordu. Kadınlar "Cenazeyi bekliyoruz" dediler. Resulûllah, "Cenazeyi mi yıkayacaksınız?" dedi. Onlar "Hayır" dediler. Resulûllah, "Cenazeyi siz mi taşıyacaksınız?" buyurdu. Onlar, "Hayır" dediler. "Peki, cenazeyi kabre indirenlerle birlikte siz de mi indirecek şiniz?" buyurdu. Onlar yine "Hayır" cevabını verince Allah resulü، ارْجِعْنَ مَأْزُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجُورَاتٍ "Ecir kazanmadan, günaha girmiş kadınlar olarak geri dönün"⁴³ buyurdu. Hadiste geçen مَأْزُورَاتٍ kelimesi, günah anlamına gelen الوَزْرُ kelimesinden türemiştir. Dolayısıyla مَأْزُورَاتٍ şeklinde gelmeli idi. Ancak buradaki vav, elife dönüştürülerek sonraki مَأْجُورَاتٍ kelimesine müşâkele edilmiştir.⁴⁴

Müşâkele bazen de bir harfin hazfiyle gerçekleşebilir. Aşağıdaki hadis bunun örneklerinden biridir. Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) naklettiğine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur.

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ حَتَّى تُؤْمِنُوا، وَلَا تُؤْمِنُوا حَتَّى تَحَابُّوا، أَفَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى أَمْرٍ إِذَا فَعَلْتُمُوهُ تَحَابَبْتُمْ أَفْشُوا السَّلَامَ بَيْنَكُمْ.

"Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim ki sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz; birbirinizi sevmedikçe de (kâmil bir) imana sahip olamazsınız. Size birbirinizi sevmenizi sağlayacak bir şey söyleyeyim mi? ara-

⁴¹ Buhârî, "Cenâiz", 1.

⁴² Bulut, *Bedi' İlmi*, 83.

⁴³ İbn Mâce, "Cenâiz", 50.

⁴⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, eş-Şâfiî, *Ukûdü'z-zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm Ahmed*, thk. Selmân el-Kuzât (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994), 1/452-453.

nızda selamı yayınız.”⁴⁵ Hadiste geçen *حَتَّى تُؤْمِنُوا* ve *حَتَّى تَحَابُّوا* ifadeleri mansup oldukları için sonlarındaki *ن*’lar düşmüştür. Öncesinde geçen *لَا تَدْخُلُوا* ve *لَا تُؤْمِنُوا* ifadeleri aslında *لَا تَدْخُلُونَ* ve *لَا تُؤْمِنُونَ* şeklinde olması gerekirken *حَتَّى تَحَابُّوا* ve *حَتَّى تُؤْمِنُوا* lafızlarına müşâkele edilerek *ن*’ları düşürülmüştür.

Normalde müennes gelmesi gereken bir kelimenin müzekker olarak da gelebileceği durumlarda; ifadeye akıcılık katmak için müenneslik alame-tinin düşürülüp müşâkele üslubuna yer verildiği de görülmektedir. Müs-lim’in (ö. 261/875) Nu‘mân b. Beşîr’den (ö. 64/684) naklettiği rivâyet buna örnektir. *“مُؤْمِنُونَ كَرَجُلٍ وَاجِدٍ. إِنْ اشْتَكَى عَيْنُهُ، اشْتَكَى كُلُّهُ”* Müslümanlar tek bir adam gibidir. Onun gözü ağırsa bütün vücudu acı çeker.”⁴⁶ Bu hadiste geçen *عين*/kelimesi müennes olduğu için, hadiste ilk geçen *اشْتَكَى* kelimesi-nin müennes olması gerekirdi. Ancak *عين*/kelimesi hakiki müennes olmadığı için *اشْتَكَى* kelimesinin müzekker olarak gelmesi de caizdir. Böylece daha sonra gelen *اشْتَكَى* lafzına müşâkele edilmesi mümkün olmuştur.

3. Müşâkele İle İlişkili Edebî Sanatlar

Bedî‘ ıstılahlarının henüz yerleşmediği dönemlerde müşâkele yerine kullanılan bazı kavramlar olmuştur. Burada müşâkelenin bu kavramlardan bazılarıyla olan ilişkisi ele alınacaktır.

3.1. Mecaz

Müşâkeleyi edebî sanatların kavramsallaşma sürecinden önce de sonra da mecaz olarak görenler mevcuttur. Ancak Taşkoprizâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561) ikisi arasındaki farka dikkat çekmek için şunları ifade etmiş-tir: Öncelikle Sekkâkî’nin tanımındaki *“لَوْ قَرَعَهُ فِي صَحْبَتِهِ”* (başkasının) soh-betinde geçtiği için” ifadesi, müşâkeleyi mecazdan ayırmaktadır. Mecaz, muhassinât-ı zâtıyyeden; müşâkele muhassinât-ı araziyyededir. Mecaz-da lafız, mecazî anlamda kullanılmaktadır. Müşâkelede ise böyle değildir. Mesela yukarıda geçen *أَطْبَخُوا* *لِي حَبَّةً وَفَمِيصًا* /pişiriniz kelimesi, *أَطْبَخُوا* /dikiniz, anlamında değil, onun yerine kaim bir kelimedir. Mecaz, bir mana yerine başka bir manayı murad etmek iken; müşâkele, bir lafzı diğer bir lafzın yerine kullanmayı murad etmektedir.⁴⁷

3.2. Mücâveze

İzdivâc ve tezâvüc de denen mücâveze, şart ve ceza cümlelerindeki iki mana arasında eşleştirme kurmaktır.⁴⁸ Özellikle ıstılahların yerleşmediği

⁴⁵ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî, *el-Muşannef fi’l-ehâdiş ve’l-âşâr*, thk. Sa’d b. Nâsir eş-Şuserî (Riyad: Dâru Künûz İşbîliyye, 2015), 14/252; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 142.

⁴⁶ Müslim, “Birr”, 66.

⁴⁷ Taşkoprizâde Ahmed Efendi, *Şerhu’l-Fevâ’idi’l-gıyâsiyye fi’l-ilmeyi’l-me’ânî ve’l-beyân* (İstanbul: Dârüttibâati’l-âmire, 1895), 272.

⁴⁸ Sekkâkî, *Miftâhu’l-’ulûm*, 425; Kazvîni, *el-İzâh fi’l-’ulûmi’l-belâğa*, 329

dönemlerde müşâkele yerine mücâveze kullanılmıştır. İzdivâcî, “anlam olarak farklı olmalarına rağmen biçimsel olarak iki kelimenin benzeşmesi” şeklinde tanımlayan Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044), *وَجَزَاءٌ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا*, “*Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir kötülüktür*”⁴⁹ âyetinde olduğu gibi daha başka müşâkele örneklerinin de izdivâc olduğunu söylemiştir.⁵⁰ Bu kullanım Kurtubî’de de görülmektedir.⁵¹ Ancak, izdivâc’ın müşâkele sanatından daha şümulü olduğunu söylemek mümkündür. Zira izdivâc’da kelimelerin yanı sıra cümlelerin de eşleştirilmesi yani cümleler arasında bir paralellik söz konusudur. Üstelik bu eşleştirmede lafızların aynı olması da şart olmayıp benzer olmaları yeterli görülmüştür.⁵²

3.3. Mukabele

Bedî’ ilminde anlamı güzelleştiren söz sanatlarından biri olan mukabele, sözlükte yüzleşmek ve karşılaştırmak gibi anlamlara gelirken terim olarak “Birbirine uyumlu iki veya daha fazla şey ile zıtlarını bir araya getirmek”⁵³ demektir. Örneğin, *لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَصَحَّحْتُمْ قَلِيلًا وَلَنْكَيْتُمْ كَثِيرًا* / “Benim bildiğimi siz bilseydiniz az güler çok ağlardınız”⁵⁴ hadisinde *ضحكتكم وبكىتم* kelimeleri arasında mukabele vardır. Özellikle Sekkâkî’ye kadar müşâkele yerine mukabele kavramını kullananlar olmuştur. Ancak bu sanatın müşâkeleden farklı bir kavram olduğu söylenebilir. Zira *هَلْ جَزَاءُ هَلِ الْإِحْسَانُ* örneğinde olduğu gibi her iki *الإحسان* kelimesi de yerli yerinde kullanılmıştır. Fakat müşâkele örneğindeki *وَجَزَاءٌ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا* / *Bir kötülüğün karşılığı, ona denk bir cezadır*”⁵⁶ ikinci *سَيِّئَةٍ* / kötülük kelimesinin birinciden dolayı söylendiği açıktır ve birinci *سَيِّئَةٍ* kelimesi olmasaydı yanlış bir anlam ortaya çıkmış olurdu.⁵⁷

3.4. Cinas/Tecnîs

Sözü lafzî açıdan güzelleştiren sanatlardan olan cinas, sözlükte “İki

⁴⁹ eş-Şûra 42/40. Bu ayette geçen ilk *سَيِّئَةٍ* kötülük; ikincisi ise ceza anlamındadır.

⁵⁰ Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-kalâ'id*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1954), 1/56-57.

⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el- Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni-İbrâhîm Atfeyiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 1/207.

⁵² Veysel Güllüce, “Kur’ân’ı Kerîm’de Allah’a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2006), 47.

⁵³ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 424.

⁵⁴ Buhârî, “Rikâk”, 27; Müslim, “Fezâil”, 134.

⁵⁵ er-Rahmân 55/60

⁵⁶ eş-Şûra 42/40

⁵⁷ Güllüce, “Kur’ân’ı Kerîm’de Allah’a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi”, 48.

şeyin birbirine benzemesi” anlamına gelmektedir. Bir bedî‘ terimi olarak ise “Telaffuz açısından aynı, anlamları benzer olan kelimeleri bir arada kullanma sanatı”⁵⁸ şeklinde tanımlanmıştır. Cinas, bir münasebetten dolayı bir lafzı diğerine tercih etmek iken müşâkele ise bir lafzı başkasıyla değiştirmektedir.⁵⁹

4. İbn Hacer’in Buhârî’de Tespit Ettiği Müşâkele Örnekleri

İbn Hacer, Buhârî’ye yazdığı *Fethu l-bârî* adlı eserinde dil kurallarından hareketle hadislerle yorumlar getirmiştir. Bu çerçevede edebî sanatlar arasında yer alan müşâkele sanatına da yer verdiği görülmüştür. Burada İbn Hacer’in müşâkele tespitinde bulunduğu rivâyetler ele alınacaktır. Bu hadislerden biri Ebû Hüreyre’nin naklettiği merfû bir rivâyettir.

عن أبي هريرة أن رسول الله قال: مَنْ اغْتَسَلَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ غُسْلَ الْجَنَابَةِ، ثُمَّ رَاحَ فَكَانَتْ مَ رَّبَّ بَدَنَهُ، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الثَّانِيَةِ، فَكَانَتْ مَ رَّبَّ بَقَرَةً، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الثَّالِثَةِ، فَكَانَتْ مَ رَّبَّ كَبِشًا أَقْرَنَ، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الرَّابِعَةِ، فَكَانَتْ مَ رَّبَّ دَجَاجَةً، وَمَنْ رَاحَ فِي السَّاعَةِ الْخَامِسَةِ، فَكَانَتْ مَ رَّبَّ بَيْضَةً، فَإِذَا خَرَجَ الْإِمَامُ حَضَرَتِ الْمَلَائِكَةُ يَسْتَمِعُونَ الذِّكْرَ.

Ebû Hüreyre’den rivâyet edildiğine göre Resûlullah (s.a.s.) şöyle buy-
muştur: “Cuma günü cünüplükten yıkanır gibi yıkanıp, sonra erken saatte
namaza gelen kimseler, deve kurban etmiş gibi sevap kazanır. Ondandır
gelenler, sığır kesmiş gibi sevap kazanır. Ondandır gelenler, boynuzlu
bir koç kesmiş gibi sevap kazanır. Daha sonra gelen kişiler, tavuk kurban
etmiş gibi sevap kazanır. Ondandır gelenler ise yumurta kurban etmiş
gibi sevap kazanır. İmam geldiği zaman da melekler zikri dinlemek için
içeri girerler.”⁶⁰ Hadiste geçen *فَكَانَتْ مَ رَّبَّ بَيْضَةً* ve *فَكَانَتْ مَ رَّبَّ دَجَاجَةً*
ibarelerindeki *فَرَ بَ* lafızları öncesinde zikri geçen *فَكَانَتْ مَ رَّبَّ بَقَرَةً* ve
فَكَانَتْ مَ رَّبَّ بَدَنَهُ ifadelerindeki *فَرَ بَ* lafızlarıyla zikri beraber geçtiğinden
müşâkele yoluyla söylenmiştir. Bu rivâyette müşâkele sanatı dikkate alın-
maması halinde ilk bakışta tavuk ve yumurta kurban olarak sunulabilir
mi? sorusu akla gelebilir. Bu sanatı anlama yansıtmak, böyle bir düşünce-
yi ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla burada kastedilen sadakadır ve kişi
hadiste anlatıldığı gibi cumaya geldiği saate göre deve, sığır, tavuk veya
yumurta tasadduk etmiş gibi sevap kazanır, demektir. Bu durum Arapların
“Kılıç ve mızrak kuşanmış olarak” sözüne benzemektedir. Bu müşâkele
kabilinden ifade edilen bir sözdür. Zira kılıç kuşanılır; mızrak kuşanılmaz,

⁵⁸ Abdurrahman b. Hasan Habenneke el-Meydânî ed-Dimaşkî, *el-Belâgatü l-Arabiyye* (Dimaşk: Dârü l-Kalem - Beyrut: Dârü ş-Şâmiyye, 1996), 2/485.

⁵⁹ Taşköprizâde, *Şerhu l-Fevâ idi l-gıyâşiyye*, 273.

⁶⁰ Buhârî, “Cum‘a”, 4.

taşınır. İbn Hacer, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148), “Bir şeyi bağıntılı olduğu şeyle adlandırmaktır” şeklindeki ifadelerini bu hususa dikkat çekmek amacıyla söylediğini de ilave etmiştir.⁶¹

Buhârî'nin *Sahih*'inin tefsir bölümünde, Arap yarımadasında müreffeh bir yaşam süren Sebe halkının, hakikate boyun eğmemeleri üzerine Arim seliyle helak edilişlerinin anlatıldığı 34. babının başlığında geçen, “İki bahçe suyun üzerine yükseltildi” ifadesindeki tertibin problemliliğini belirten İbn Hacer, bağlama göre, “Su iki bahçenin üzerine yükseltildi” şeklinde olması gerektiğini ifade etmiş; bu problemin giderilebilmesi için, buradaki yükselme kelimesinin, yok oluş anlamında ele alınması gerektiğini, böylece geride bahçe diye bir şey kalmadıktan sonra yine “نجنتي/ iki bahçe” kelimesinin kullanılmasının müşâkele yoluyla olduğunu savunmuştur.⁶² Zemahşerî'de aynı surenin on altıncı âyetinde “*Fakat onlar yüz çevirdiler. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik. Onların bahçelerini ekşi meyveli ağaçlar, acı ılgın ve biraz da sedir ağacı bulunan iki bahçeye çevirdik*”⁶³ şeklinde geçen iki bahçenin önceki verimli bahçenin yerine kullanılmasının, müşâkele yolu ile ve alay için olduğunu belirtmiştir.⁶⁴

İbn Hacer, kadınların iddet müddetinden bahseden aşağıdaki rivâyette de müşâkele üslubunun kullanıldığını ifade etmiştir. Muhammed b. Sîrîn'den (ö. 110/728) nakledilen rivâyet şöyledir:

عَنْ مُحَمَّدٍ. قَالَ: كُنْتُ فِي حَلْفَةٍ فِيهَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ أَبِي لَيْلَى، وَكَانَ أَصْحَابَهُ يُعْظِمُونَهُ، فَذَكَرُوا لَهُ فَذَكَرَ آخِرَ الْأَجَلَيْنِ، فَحَدَّثْتُ بِحَدِيثِ شَبِيعَةَ بِنْتِ الْحَارِثِ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثَيْبَةَ، قَالَ: فَصَمَّرَ لِي بَعْضُ أَصْحَابِهِ، قَالَ مُحَمَّدٌ: فَفَطَنْتُ لَهُ فَقُلْتُ: إِنِّي إِذَا لَجَرِيءٌ إِنْ كَذَبْتُ عَلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُثَيْبَةَ وَهُوَ فِي نَاحِيَةِ الْكُوفَةِ، فَاسْتَحْيَا وَقَالَ: لَكِنَّ عَمَّهُ لَمْ يَقُلْ ذَلِكَ، فَلَقِيْتُ أَبَا عَطِيَّةَ مَالِكَ بْنَ عَامِرٍ فَسَأَلْتُهُ فَذَهَبَ يُحَدِّثُنِي حَدِيثَ شَبِيعَةَ، فَقُلْتُ: هَلْ سَمِعْتَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ فِيهَا شَيْئًا؟ فَقَالَ: كُنَّا عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ فَقَالَ: أَتَجْعَلُونَ عَلَيْهَا التَّغْلِيظَ، وَلَا تَجْعَلُونَ عَلَيْهَا الرُّحْصَةَ، لَمَزَلْتُ سُورَةَ النَّسَاءِ الْفُضْرَى بَعْدَ الطُّولَى (وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجْلَهُنَّ أَنْ يَصْعَنَ حَمَلَهُنَّ)؛

“Ben (Muhammed b. Sîrîn), içlerinde Abdurrahman b. Ebû Leylâ'nın

⁶¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz - Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1998), 2/447. Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Ebü Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 2/483.

⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/659.

⁶³ Sebe' 34/16.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/586.

da bulunduğu bir mecliste idim. Arkadaşları Abdurrahman’a büyük saygı gösteriyorlardı. Abdurrahman, kocası ölen kadının iddeti konusunda, ‘İki iddetin sonuncusudur’ dedi. Buna karşılık ben, Abdullah b. Utbe’nin rivâyet ettiği, Sübey’a bint el-Hâris hadisini nakledince, Abdurrahman’ın arkadaşlarından bazıları bana susmamı işaret etti. Onların bu işaretlerinden Abdurrahman’ın bu görüşte olmadığını anladım ve dedim ki: Eğer ben, Kûfe’nin bir kenarında oturan Abdullah b. Utbe’ye yalan isnad ediyorsam, gözü pek birisiyim. Bu sözümden dolayı Abdurrahman utandı ve ‘Ama onun amcası böyle söylemiyor’ dedi. Daha sonra Ebû Atıyye Mâlik b. Âmir’e rastladım ve bu konuyu kendisine sordum. Bana hemen Sübey’a el-Eslemiyeye hadisini nakletmeye başladı. Ben ise bu konuda Abdullah b. Mes’ûd’dan bir şey duydun mu? diye sordum, dedi ki: Abdullah b. Mes’ûd’un yanında oturuyorduk. Bize, ‘Kadınlara zorluk çıkarıp ruhsat tanımıyor musunuz? kadınlarla ilgili olan en kısa sûre (Talâk Sûresi), en uzun sûreden (Bakara Sûresinden) sonra inmiştir. Orada Yüce Allah, “*Hamile kadınların iddeti, çocuklarını doğurduklarında biter*”⁶⁵ buyurmaktadır, dedi.”⁶⁶ İbn Hacer hadiste geçen, *وَلَا تَجْعَلُونَ عَلَيْهَا الرَّحْمَةَ*, kadınlara ruhsat tanımıyor musunuz? ifadesiyle, hamile kadınların iddetinin, çocuğunu doğurmasıyla son bulacağını bildiren Talâk Sûresinin 4. âyetinin kastedildiği dikkate alınacak olursa, buradaki anlatımın müşâkele yoluyla olmasının ihtimal dahilinde olduğunu savunmaktadır.⁶⁷

İbn Hacer, Fecr sûresindeki “ *يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنِّةُ / Ey iman ile huzura kavuşan kimse!*”⁶⁸ âyeti ile ilgili Hasan-ı Basrî’den (ö. 110/728) şöyle bir nakilde bulunur.

إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى إِذَا أَرَادَ قَبْضَ رُوحِ عَبْدِهِ الْمُؤْمِنِ وَأَطْمَأَنَّتِ النَّفْسُ إِلَى اللَّهِ وَأَطْمَأَنَّ اللَّهُ إِلَيْهَا وَرَضِيَتْ عَنِ اللَّهِ وَرَضِيَ عَنْهَا أَمَرَ بِقَبْضِهَا فَأَدْخَلَهَا الْجَنَّةَ وَجَعَلَهَا مِنْ عِبَادِهِ الصَّالِحِينَ

“Allah (c.c.) mümin kulunun canını almak istediğinde, mümin kul Allah’a karşı huzur duyar, Allah da ondan hoşnut olur. O Allah’tan, Allah da ondan razı olur. Sonra Allah, onun ruhunun alınmasını emreder, onu cennetine koyar ve salih kulları arasına katar.”⁶⁹ İbn Hacer, buradaki itmi’nanın Allah’a isnad edilmesinin müşâkele mecazından⁷⁰ olduğunu söylemiştir. Çünkü burada kastedilen anlam, Allah’ın kulunu hayra

⁶⁵ et-Talâk 65/ 4.

⁶⁶ Buhârî, “Tefsir”, 65/2.

⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/806.

⁶⁸ el-Fecr 89 /27-28.

⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 8/865

⁷⁰ Müşâkele örneklerinin bir bölümü istiare kabilinden mecaz sayılırken, büyük çoğunluğu ise mürsel mecaz sayılmıştır. İsmail Durmuş, “Müşâkele”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/155.

ulaştırmasıdır⁷¹ demiştir.

Allah'a isnad edilmesi imkânsız olan fiillerin anlaşılması konusunda müşâkele sanatının kullanımına dikkat çeken İbn Hacer, aşağıdaki hadiste Allah'a isnad edilen الملال/ usanma kelimesinde böyle bir üslubun varlığına dikkat çekmiştir.

عَنْ عَائِشَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَحْتَجِرُ حَصِيرًا بِاللَّيْلِ فَيُصَلِّي عَلَيْهِ، وَيَبْسُطُهُ بِالنَّهَارِ فَيَجْلِسُ عَلَيْهِ، فَجَعَلَ النَّاسُ يَثُوبُونَ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيُصَلُّونَ بِصَلَاتِهِ حَتَّى كَثُرُوا، فَأَقْبَلَ فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، خُدُوا مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيقُونَ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا، وَإِنَّ أَحَبَّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ مَا دَامَ وَإِنْ قَلَّ.

Hz. Âişe'nin anlattığına göre, “Nebi (s.a.s.) geceleyin bir hasır alır, onun üzerinde namaz kılar. Gündüzün ise onu yayar, üzerine otururdu. İnsanlar da onun yanına gitmeye ve ona uyararak namaz kılmaya başladılar. Sayıları çoğalınca onlara dönerek şöyle dedi: Ey İnsanlar! Amellerden güç yetirebileceğiniz kadarını alın. Şüphesi ki sizler usanmadıkça Allah usanmaz. Şüphesiz ki Allah'ın en sevdiği ameller, az da olsa devamlı olan amellerdir.”⁷² İbn Hacer bu hadiste geçen الملال /usanma kelimesinin, kabul veya red anlamında kinaye olabileceğini, ya da müşâkele yoluyla kullanıldığını ifade etmiştir.⁷³ Buna göre anlam, “Sizler usanmadığınız sürece, Allah size sevap yazmaktan vazgeçmez” şeklinde olmalıdır. İbn Hacer, aşağıdaki hadiste Allah'a isnad edilen kelimelerinde müşâkele yoluyla kullanıldıklarını belirtmiştir.

عَنْ أَنَسِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرُويهِ عَنْ رَبِّهِ، قَالَ: «إِذَا تَقَرَّبَ الْعَبْدُ إِلَيَّ شِبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا، وَإِذَا تَقَرَّبَ مِنِّي ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ بَاعًا، وَإِذَا أَتَانِي مَشِيًا أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً»

Enes'in rivâyet ettiğine göre, Hz. Peygamber Rabbinden naklederek şöyle buyurmuştur: “Kul bana bir karış yaklaştığı zaman, ben ona bir arşın yaklaşırım. O bana bir arşın yaklaştığında, ben de ona bir kulaç yaklaşırım. O bana yürüyerek geldiği zaman ben ona koşarak varırım.”⁷⁴ İbn Hacer, hadiste geçen قرب ve هرولة lafızlarının Allah'a isnadının müşâkele mecazı olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵

İbn Hacer, Allah Resûlü'nün yaşlı kişinin kalbinin iki hususta genç kalacağına dair ifadelerinde de böyle bir üslubun bulunma ihtimalinden söz ederek aşağıdaki düşüncelere yer vermiştir.

⁷¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/865

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 10/380.

⁷³ Buhârî, “Libâs”, 43.

⁷⁴ Buhârî, “Tevhîd”, 50.

⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/623.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ: لَا يِرَّأَلُ قَلْبُ الْكَبِيرِ شَابًّا فِي اثْنَتَيْنِ فِي حُبِّ الدُّنْيَا، وَطُولِ الْأَمَلِ.

Ebû Hüreyre şöyle nakletmiştir: Resûlullah'ın, “Yaşlı kişinin kalbi, dünya sevgisi ve uzun emel olmak üzere iki hususta genç kalmaya devam eder”⁷⁶ buyurduğunu işittim. İbn Hacer, hadiste geçen شَابًّا kelimesinin, gencin mala olan sevgisine atıfta bulunmak için kullanıldığını, ya da müşâkele kabilinden bir kullanım olduğunu ifade etmiştir.

İbn Hacer, müşâkele sanatı nedeniyle sarf kurallarının ihlal edilebileceğini Hâtıb b. Ebû Beltea'nın (ö. 30/650) fetih hazırlıklarını müşriklere haber verme teşebbüsü ile ilgili bir rivâyette dile getirmiştir. Hâtıb b. Ebû Beltea, Hz. Peygamber'in Mekke fethine yönelik hazırlıklarını bir kadınla gönderdiği mektupla müşriklere haber vermek istemişti. Allah resulü, Hz. Ali, Zübeyr ve Ebû Mersed'i mektubu almak için görevlendirmişti. Bu üç kişi yolda kadına yetiştiler. Hz. Ali kadından mektubu istedi. Kadın kendisinde mektup bulunmadığını söyleyince Ali kadına, “وَالَّذِي يُحْلَفُ، ” dedi.⁷⁷ İbn Hacer, “لُتُخْرِجَنَّ أَوْ لُأَجْرَدَنَّكُ” ifadesinin, “لُتُخْرِجَنَّ أَوْ لُتُخْرِجَنَّ الْكِتَابَ أَوْ لُتُخْرِجَنَّ النَّيَّابَ” şeklinde de rivâyet edildiğini, ancak bu durumda لُتُخْرِجَنَّ kelimesi sarf kurallarına aykırı olduğunu belirtmiştir. Çünkü kıyasî olarak لُتُخْرِجَنَّ şeklinde “ya”nın hazfî ile gelmesi gerekirdi. Ancak İbn Hacer burada لُتُخْرِجَنَّ kelimesine müşâkele için لُتُخْرِجَنَّ şeklinde hazifsiz olarak geldiğini ifade etmiştir.⁷⁸

Yine Buhârî'de Ebû Hüreyre'nin anlattığına göre insanlar, “Ey Allah'ın resulü! Bizler kıyamet gününde Rabbimizi görecek miyiz? diye sordular. Resûlullah, ‘On dördüncü gecesinde ayı görmek için itişip kakışmaya, birbirinize zahmet vermeye ihtiyaç duyar mısınız?’ diye sordu. Sahâbîler, ‘Hayır, Ey Allah'ın resulü’ deyince tekrar ‘Ya güneşin önünde hiçbir bulut yok iken onu görmek için itişip kakışmaya, birbirinize zahmet vermeye ihtiyaç duyar mısınız?’ diye sordu. Sahâbîler yine, ‘Hayır, Ey Allah'ın resulü’ deyince Resûlullah şöyle buyurdu: ‘Şüphesiz sizler onu bu şekilde göreceksiniz. Allah kıyamet gününde insanları toplayacak ve ‘Her kim her neye tapıyor idiye onun ardına düşsün, buyuracak. Artık güneşe tapmakta olan güneşin ardına, aya tapmakta olan ayın ardına, tağutlara tapmakta olanlar da tağutların arkalarına düşüp gidecek ve yalnız bu ümmet, içlerinde şefaathçileri yahut münafıkları da olduğu halde yerinde durup kalacak ve Allah onlara gelip, ‘Ben sizin Rabbinizim’ buyuracak. Onlar (O tecelli ile rablerini tanıyamadıkları için) Rabbimiz bize geldiğinde biz onu tanırız,

⁷⁶ Buhârî, “Rikâk”, 5.

⁷⁷ Buhârî, “İstîtâbetü'l-mürteddîn”, 9.

⁷⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/369.

diyecekler. Allah bu kez onlara tanıdıkları sûret üzere gelecek. ‘Ben sizin Rabbinizim’ buyuracak. Onlar da ‘Evet, gerçekten sen bizim Rabbimizsin’ diyecekler ve ona tabi olacaklar...⁷⁹ Allah’ın kıyamet gününde görüleceğini metaforik bir şekilde anlatan bu hadisin devamında “فَيَأْتِيهِمُ اللَّهُ فِي صَوْرَتِهِ”/Allah onlara tanıdıkları sûret üzere gelecek” ifadesinin, daha önce bahsedilen güneş, ay ve tağutlardan dolayı müşâkele yoluyla geldiğini söylemenin mümkün olduğunu savunmuş ve bu görüşünü Hattâbî’ye dayandıran İbn Hacer, Mücessimenin bu ifadelerle dayanarak Allah’a sûret isnat ettiklerine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte Allah’ın suretten münezzehe olması sebebiyle sûretin, alamet manasında olduğunu, Allah’ın o alemeti kendisini tanımaya bir delil kıldığını savunmuştur. Zira “sözün sûreti” terkinde de kastedilen “sözün alameti” olup sözün müşâhede edilmiş bir şekli şemali bulunmamaktadır.⁸⁰

İbn Hacer, Buhârî’nin zekât kitabında naklettiği bir rivâyetteki müşâkele üslubuna dikkat çekerek hadisi izaha çalışmıştır. Ebû Hüreyre’nin naklettiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur.

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ يَوْمٍ يُصْبِحُ الْعِبَادُ فِيهِ، إِلَّا مَلَكَانِ يَنْزِلَانِ، فَيَقُولُ أَحَدُهُمَا: اللَّهُمَّ أَعْطِ مُنْفِقًا خَلْفًا، وَيَقُولُ الْآخَرُ: اللَّهُمَّ أَعْطِ مُمَسِّكًا تَلَفًا

“Kulların sabahladıkları hiçbir gün yoktur ki iki melek inip de biri; Allah’ım malını infak eden kimseye halef ver. Diğeri ise Allah’ım! Malını infak etmeyene telef ver, demesinler.”⁸¹ İbn Hacer, hadiste ikinci defa geçen أَعْطِ kelimesinin müşâkele yoluyla zikredildiğini, zira bu kelimeyle hakikatte kastedilenin “telef et/yok et” olduğunu ifade etmiştir.⁸²

İbn Hacer’in, hadisleri anlama ve yorumlamada müşâkele sanatından yararlanması yanı sıra, herhangi bir cümlede veya ifade de müşâkele sanatı bulunmayışını da hadisi anlama ve yorumlamada bir karine olarak değerlendirdiği, Buhârî’deki cenâiz bahsinin, cenâzeyi kadınların değil, erkeklerin taşıması babında ortaya koyduğu düşüncelerden anlaşılmaktadır. İbn Rüşeyd’in (ö. 721/1321) görüşlerine de yer verdiği bu başlık altında Buhârî’nin Ebû Saîd el-Hudrî’den (ö. 74/694) naklettiği, “Cenaze kaldırıldığında ve erkekler onu omuzlarında taşıdıkları zaman, şayet cenaze iyi bir kimse ise ‘Beni bir an önce götürün’ der. Şayet iyi bir kimse değilse, ‘Eyyvah bana, beni nereye götürüyorsunuz?’ der. Onun sesini insan dışında her

⁷⁹ Buhârî, “Tevhid”, 24.

⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/513-514.

⁸¹ Buhârî, “Zekât”, 27.

⁸² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/305.

şey duyar. Şayet insan onun sesini duysaydı, bayılırdı”⁸³ rivâyeti hakkında özetle şu görüşlere yer vermiştir: Bu hadisin bab başlığında yer alan cenâzeyi kadınların değil, erkeklerin taşınması gerektiğine dair düşüncüyü açık bir şekilde desteklediği söylenemez. Hadiste her ne kadar “erkekler” ifadesi kullanılsa da bu mefhum-i lakap⁸⁴ kabilindedir. Şâri’in⁸⁵ / Hz. Peygamber’in sözü, hüküm koymaya elverişli olduğu müddetçe sadece haber vermeye halledilemez. Hz. Peygamber burada müşâkele de yapmadığı için bu hükmün sadece erkeklere has olduğu anlaşılmaktadır. İbn Hacer, hadiste geçen cenâzenin taşınmasına yönelik hükmün sadece erkeklere özgü olduğunu hadiste müşâkele sanatının bulunmamasının yanı sıra, kadınların bu görevi üstlenirken tesettüre riayet etmelerinin zorlaşacağı, ölüm olayını karşılamada erkekler kadar metanetli olamayacakları gibi başka nedenlere de dayandırmıştır.⁸⁶

Buhârî şârihlerinden bazılarının müşâkele sanatı şeklinde yorumladıkları ifadeleri İbn Hacer’in, uzak ve zorlama bir yorum olarak nitelediği de olmuştur. Aşağıdaki hadisle ilgili böyle bir durum söz konusudur.

عَنْ طَلْحَةَ بْنِ مُصَرِّفٍ، قَالَ: سَأَلْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ أَبِي أَوْفَى: هَلْ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْصَى؟، فَقَالَ: لَا، فَقُلْتُ: كَيْفَ كُتِبَ عَلَى النَّاسِ الْوَصِيَّةُ؟ أَوْ أُمِرُوا بِالْوَصِيَّةِ؟ قَالَ: أَوْصَى بِكِتَابِ اللَّهِ.

Talha b. Musarrif (ö. 112/731) şöyle nakletmiştir: “Abdullah b. Ebû Evfâ’ya, ‘Allah resulü vasiyet etmiş miydi?’ diye sordum. ‘Hayır’ dedi. Peki, ‘İnsanlara vasiyette bulunmak nasıl farz kılındı veya vasiyetle nasıl emrolundular?’ dedim. ‘Allah’ın kitabını vasiyet etti’ dedi.”⁸⁷ Şemseddîn el-Kirmânî (ö. 786/1384), Abdullah b. Ebû Evfâ’nın, ‘Allah resulü vasiyet etmiş miydi?’ sorusuna, ‘Hayır’ sonra da o halde ‘İnsanlara vasiyette bulunmak nasıl farz kılındı’ sorusuna ise, ‘Allah’ın kitabını vasiyet etti’ şek-

⁸³ Buhârî, “Cenâiz”, 50.

⁸⁴ Özel isme, cins, nevi, topluluk belirten isme bağlanan bir hükmün onun dışındakilerden nefyedilmesi anlamına gelen mefhum-i lakap, usulcülerin neredeyse tamamına yakını tarafından geçeli bir delil kabul edilmemiştir. Örneğin, في البرصدة/ Buğdayda sadaka/zekât vardır, ifadesinden buğday dışındaki şeyler zekâta tabi değildir, anlamı çıkarılamaz. “Muhammed Allah’ın resulüdür” (el-Feth 48/29) âyetinden Muhammed’den başkasının Allah’ın resulü olmadığı anlamı çıkmayacağı gibi. Abdülvehhâb Hallâf, *İlmü uşûli’l-fıkh* (Kahire: Dârü’l-Hadîs, 2008), 193; Ferhat Koca, “Mefhum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/353.

⁸⁵ Şâri’ denildiğinde, ilk akla gelen Allah’tır. Çünkü Allah’tan başka hüküm koyucu yoktur. Ancak Hz. Peygamber, şer’î hükümleri tebliğ etmesi sebebiyle mecazen şâri’ diye nitelendirilmiştir. Talip Türcan, “Şeriat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/571-572.

⁸⁶ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/225.

⁸⁷ Buhârî, “Vesâyâ”, 1.

linde cevap vermesini şu şekilde izah etmektedir. الله اوصي بكتاب الله ifadeesindeki ب/Ba harfi cerri ziyadedir. Yani Allah'ın kitabını emretti, anlamındadır. Vasiyet kelimesini müşâkele yoluyla kullanmıştır. Bu durumda Abdullah b. Ebû Evfâ'nın, kendisine sorulan soruların ilkinde olumsuz ikincisinde ise olumlu cevap vermesi arasında bir çelişki kalmaz. İbn Hacer, Kirmânî'den iktibas ettiği bu görüşün zorlama bir yorum olduğunu ifade ettikten sonra Kirmânî'nin muhtemel gördüğü ikinci bir yorumu nakletmiş⁸⁸ ve bunun daha mutemet bir yorum olduğuna dikkat çekmiştir.⁸⁹

İbn Hacer, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi bazen müşâkele yerine mukabele kavramını kullanmıştır.

نُ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ؟ قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: حَقُّ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ أَنْ يَعْبُدُوهُ وَلَا يُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا، ثُمَّ سَارَ سَاعَةً، ثُمَّ قَالَ: يَا مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ قُلْتُ: لَكِنَّكَ رَسُولَ اللَّهِ وَسَعْدِيكَ. قَالَ: هَلْ تَدْرِي مَا حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ إِذَا فَعَلُوهُ، قُلْتُ: اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ: حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ أَنْ لَا يُعَدِّبَهُمْ.

Muâz b. Cebel'den (r.a.) nakledildiğine göre Nebî (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “(Ey Muâz) Allah'ın, kulları üzerindeki hakkı nedir bilir misin? Allah ve Resulü daha iyi bilir dedim. Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, O'na kulluk etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır, dedi. Sonra bir müddet yürüdü ve Ey Muâz! (diye seslendi) Ben de 'Buyur emrindeyim' deyince, Bunu yaparlarsa kulların Allah üzerine ne hakları olduğunu biliyor musun? Ben de Allah ve Resulü daha iyi bilir dedim. Kulların Allah üzerindeki hakları onlara azap etmemeleridir, buyurdu.”⁹⁰

Hadiste geçen “حَقُّ الْعِبَادِ عَلَى اللَّهِ /Kulların Allah üzerindeki hakkı” ifadesindeki حق lafzı, daha önce geçen “حَقُّ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ? /Allah'ın kulları üzerindeki hakkı nedir? ibaresindeki حق kelimesi ile sözde zikri beraber geçtiğinden müşâkele yoluyla söylenmiştir.⁹¹ Ancak İbn Hacer burada müşâkeleden söz etmemiş, bunun yerine mukabele sanatının muhtemel olduğunu belirtmiştir.⁹²

⁸⁸ Hz. Peygamber mal ve imamet konusunda bir vasiyet yapmamış, ancak Allah'ın kitabını vasiyet etmiş, yani onunla amel edilmesini tavsiye etmiştir. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/440.

⁸⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/440. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el- Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri fî şerhi Şaḥîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 1981), 16/248.

⁹⁰ Buhârî, “Cihâd”, 46.

⁹¹ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 22/79.

⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/340.

İbn Hacer'in, Buhârî'deki müşâkele sanatlarının tamamına işaret ettiği söylenemez. Aşağıdaki rivâyetler, İbn Hacer'in bu sanattan bahsetmediği örneklerdir.

عن أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، يَقُولُ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا اشْتَدَّ الْبَرْدُ بَكَرَ بِالصَّلَاةِ،
وَإِذَا اشْتَدَّ الْحَرُّ أَبْرَدَ بِالصَّلَاةِ

Enes b. Mâlik'in naklettiğine göre, Nebî (s.a.s.) havanın çok soğuk olduğu zamanlarda namazı erkenden kılar, şiddetli sıcakta ise serin vakte ertelerdi.⁹³ Bu hadiste geçen إِذَا اشْتَدَّ الْبَرْدُ “soğuk artınca” ifadesindeki اشْتَدَّ kelimesi, sonrasında zikri geçen وَإِذَا اشْتَدَّ الْحَرُّ “sıcaklık artınca” ifadesindeki اشْتَدَّ lafzıyla sözde zikri beraber geçtiğinden müşâkele yoluyla söylenmiştir. Burada kastedilen aşırı sıcaklığın geçmesidir. Yoksa Arap Yarımadası'nda geceleri bile şiddetli soğuk olmaz.⁹⁴

Hz. Peygamber, Medine'de mescidi yapmakla emrolunduğu zaman Neccâroğullarının bahçesini satın almak istedi ve onlara haber göndererek “ثُمَّنُونِي بِحَائِطِكُمْ هَذَا” /Şu hurma bahçenizin fiyatını bana bildirin” buyurdu. Onlar da “Vallahi hayır, biz onun bedelini ancak Allah'tan isteriz” dediler. Burada ثَمَن kelimesi müşâkele yoluyla kullanılmasına rağmen,⁹⁵ İbn Hacer bu sanattan bahsetmemiştir.

SONUÇ

İslâm dininin iki temel kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. İslâm temelde bu iki kaynak üzerinden anlaşılmakta ve yorumlanmaktadır. Bu kaynakların dili Arapça'dır. Bu metinler üzerinde yapılan çalışmalar da genellikle Arapça kaleme alınmıştır. Bu sebeple bu dile ait kural ve kaidelerin bilinmesi metinlerin anlaşılmasında oldukça önemlidir. Dinî metinlerin zahirinden her zaman murad edilen anlamı tespit etmek mümkün olmayabilir. Anlatılmak istenen bazen edebî bir sanatla dile getirilmiş olabilir. Bu durumda kastedilen anlama ulaşmak için belâgat ilmine ihtiyaç vardır. Belâgat ilminin bedî' sanatları arasında yer alan müşâkelenin Kur'an ve Sünnette/hadislerde murad edilen anlamı tespit etmede önemli rolü olduğu anlaşılmaktadır.

Daha çok anlamı vurgulamak, dinleyicinin dikkatini çekmek, bazen de lafızlar arasında uyum sağlamak için kullanılan müşâkele; mecaz, mücâveze, mukabele ve cinas gibi edebî sanatlarla ilişkili bir bedî' sanattır. Ferrâ, İbn Kuteybe, Müberred, Ebû Mansûr el-Mâtûrîdî, Rummânî ve Hafîb et-Tebrîzî gibi birçok kimse bu üslubu ceza, mukabele, müzâvece, istiare,

⁹³ Buhârî, “Cum 'a”, 17.

⁹⁴ Selahattin Yılmaz, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2012, 79.

⁹⁵ Bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 4/90.

istidrâc gibi kavramlarla karşılaşmıştır. Bu sanatla ilgili kavramsallaşma sürecine katkı sağlayan önemli şahsiyetlerden biri de Zemahşerî olmuştur. Ancak müşâkele belâgat ilminin bedî' sanatları arasındaki yerini Sekkâkî ile bulmuştur. Kendisinden sonra gelen Arap belâgatı kuramcılarında Hatîb el-Kazvînî, müşâkele türlerini de içine alacak şekilde müşâkelenin tanımını genişletmiş ve daha sonra gelen belâgat âlimleri tarafından da bu tanım büyük kabul görmüştür.

Hadislerde müşâkele örneklerinin önemli bir bölümü; usanmak, hicvetmek, hatırlamak, hayâ etmek gibi Allah'a nispet edilmesi mümkün olmayan fiillerin müşâkele üslubuyla Allah'a nispet edilmesi şeklinde tezahür etmektedir. İnsanlar hakkında kullanılan fiillerin ve duyguların, Allah'a nisbet edilerek kullanıldığı durumlarda müşâkele gibi edebî sanatları fark edememek akla aykırılık gerekçesiyle hadisleri reddetmeye de sebep olabilmektedir. Ya da antropomorfik bir Allah inancı geliştirme tehlikesi söz konusu olabilir. Nitekim İslâm tarihinde böyle bir problem ortaya çıkmış; Allah ile insan arasındaki ontolojik farka dikkat edilmeden, lafızcı yaklaşımlar nedeniyle Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzeten teşbih düşüncesinin doğmasına neden olmuştur. Bu sebeple hadisleri anlama ve yorumlamada Arapça'nın temel kurallarının yanı sıra müşâkele gibi edebî sanatların kastedilen anlama ulaşmada önemli bir işlevi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Müşâkele sanatının kavramsallaşma sürecinin tamamlandığı bir dönemde yaşayan İbn Hacer'in, hadislerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında müşâkele sanatından yararlandığı görülmüştür. Ne var ki İbn Hacer'in Fethu'l-bârî'de tespit ettiği müşâkele örneklerinin ortaya konmaya çalışıldığı bu çalışmada, Buhârî'de geçen müşâkele sanatına yönelik kullanımların tamamına temas etmediği gibi müşâkele yerine mukabele kavramını kullandığı da görülmüştür. Özellikle Kirmânî gibi bazı Buhârî şarihlerinin müşâkele sanatı olarak tanımladığı bazı ifadeleri, uzak ve zorlama bir yorum olarak nitelediği tespit edilmiştir. Ayrıca yaptığı izahlardan onun bu sanatı mürsel mecaz ve istiare kabilinden mecaz olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim b. Abdullah b. Abdurrahman b. Hamd el-Hudayr, *Şerhu'l-Muvaţta'*. ts.
- Aksoy, Soner. "Abdülkâhir el-Cürcânî'ye Nispet Edilen Dürücü'd-Dürer İsimli Tefsirin Aidietine Dair Bir İnceleme". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2019), 107-120.
- Amr b. Külsûm. *Divânu Amr b. Külsûm*. thk. Emîl Bedî'Ya'küb. B.y.: Dârü'l-Küttâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1996.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-luğaviyye*. thk. Beytullah Beyyât. Kum: Müessetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1992.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî fi şerhi Şahihi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi 'u's şâhih*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Bulut, Ali. *Bedî' İlmi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhîr b. Abdîrahmân b. Muhammed. *Dercü'd-Dürer fî Tefsîri'l-Âyi ve's-Süver*. 2 Cilt. thk. Tal'at Salâh el-Ferhân - Muhammed Edîb Şekûr Emrîz. Ammân: Dârü'l-Fikr, 2009.

Dursun, Turan. *Din Bu-1(Tanrı ve Kur'an)*. 3 Cilt. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları. 2. Basım, 1992.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'an*. 3 Cilt. Ahmed Yûsuf Necâtî vd. Kahire: Dârü'l-Mısrıyye, 1966.

Güllüce, Veysel. "Kur'an'ı Kerim'de Allah'a Müşâkele Yoluyla İsnad Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2006), 41-62.

Habenneke, Abdurrahman b. Hasan el-Meydânî ed-Dımaşkî. *el-Belâgatü'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, Beyrut: Dârü's-Şâmiyye, 1996.

Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek 'ale's-Şâhihâyn*. 4 Cilt. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.

Harman, Vezîr. *Ibrahim el-Lekânî'nin Kelamî Görüşleri*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.

Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *A'lâmü'l-hadîş fî şerhi Şâhihi'l-Buhârî*. 4 Cilt. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd. Mekke: Camî'atü Ümmü'l-Kurâ, 1988.

Hatîb el-Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed eş-Şâfiî. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Ulûm, 4. Basım, 1998.

Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *el-Kâfi fi'l-'arûz ve'l-kavâfi*. thk. Hassânî Hasan Abdullah. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 3. Basım, 1994.

İbn Abdürabbîh, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdîrabbîh b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.

İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâfî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. 6 Cilt. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

İbn Battâl el-Kurtubî. Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî, *Şerhu Şâhihi'l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2003.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşannef fi'l-eḥâdîş ve'l-âsâr*. 25 Cilt. thk. Sa'd b. Nâsir eş-Şuserî. Riyad: Dâru Künûz İsbîliyye, 2015.

İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Câmi 'u'l-uşûl li-eḥâdîsi'r-Resûl*. 19 Cilt. ter. ve şerh S. Kemal Sandıkçı - Muhsin Koçak. İstanbul: Ensar Yayınları, 2008.

İbnü'l-Esir, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fî ğarîbi'l-hadîş ve'l-eser*. 5 Cilt. thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1979.

İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülazîz b. Abdullah b. Bâz - Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1998.

İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Vehrânî el-Hamzî. *Mejâlî 'u'l-envâr 'alâ şihâhi'l-âşâr*. 6 Cilt. thk. Dâru'l-Felâh li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîku't-Turâs. Katar: Vizâretü'l-Evkâfve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2012.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kahire: Dâru't-Türâs, 1973.

Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'idü Müslim*. 8 Cilt. thk. Yahyâ İsmâil. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî. *el-Kevâkibü'd-derâri fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1981.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfeyiş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısrıyye, 2. Basım, 1964.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü Ehli's-sünne*. 10 Cilt. thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Molla Gürânî. *el-Kevşerü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdîsi'l-Buhârî*. 11 Cilt. thk. Ahmed Azv İnâye. Beyrut: Dâru İhyâ-i Türâsi'l-Arabî, 2008.

Mübârekpûrî, Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezi şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. thk. Abdülvehhâb b. Abdüllatif. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 2. Basım, 1963.

Müberraed, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî. *Mâ ittefeka lafzuhü ve ihtelefe ma'nâhü mine'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. thk. Ahmed Muhammed Süleyman Ebû Ra'd. Küveyt: Vezaretü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1988.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-şahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.

Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî, *el-Minhâc fî şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1972.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1999.

Rummânî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsâ b. Alî el-Bağdâdî. *en-Nuket fî i'câzi'l-Kur'ân*. (*Selâsü Resâil fî i'câzi'l-Kur'ân: li'r-Rümmanî ve'l-Hattabî ve Abdilkâhir el-Cürcânî*) thk. Muhammed Halefullah Ahmed vd. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1976.

Rûyânî, Muhammed b. Hârûn. *Müsnedü'r-Rûyânî*. 2 Cilt. thk. Eymen Ali Ebû Yemânî. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1996.

Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerzûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1987.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfî. 3 Cilt. *Ukûdü'z-zeberced 'alâ Müsnedi'l-İmâm Ahmed*. 3 Cilt. thk. Selmân el-Kuzât. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1994.

Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî. *Gurerü'l-fevâ'id ve dürerü'l-ğalâ'id*. 2 Cilt. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1954.

Taşköprizâde Ahmed Efendi. *Şerhu'l-Fevâ'idü'l-gıyâsiyye fî ilmeyi'l-me'ânî ve'l-beyân*. İstanbul: Dârüttibâti'l-âmire, 1895.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Kâşif 'an hakâ'iki's-sünen*. 13 Cilt. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Riyad: Mektebetü't-Nezâr Mustafa el-Bâz, 1997.

Yerinde, Adem. “Belâgat İlminde Müşâkele Sanatı”. *Usûl İslam Araştırmaları* 30/1 (2018), 7-30.

Yılmaz, Selahattin. *Kur'an'da Müşâkele Sanatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Rebî'u'l-ebâr*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lamî, 1992.

Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki'ğavâmi'zî't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Küttabi'l-Arabî, 3. Basım, 1987.